

3-nji tema: **Türkmen Türkçesinde söz öbekleri** (Türkmen dilinde söz düzümleriň görnüşleri)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

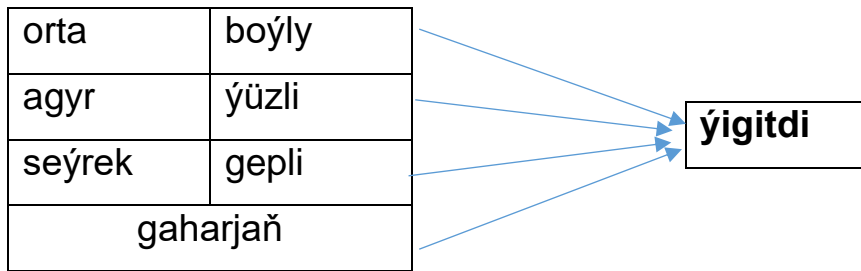
- ✓ Söz öbeklerinin bazı özellikleri
- ✓ Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılması, belirlemesi, pekiştirmesi
- ✓ Belli bir kurallar içinde yan yana gelmesi [L. Karahan, 2011:39)
- ✓ Türkmenistanlı dilcilerin hazırlamış olduğu söz dizimi çalışmalarında, sözcük öbeklerini “isim söz düzümleri” ve “işlik söz düzümleri” şeklinde ikiye ayırarak ele almışlardır [S. Dinç, 2017:21]

Türkmen dilinde söz düzüminiň esasy aýratynlygy hökmünde şulary bellemek bolar:

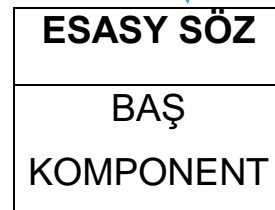
- ✓ Sözleriň arasynda grammatik baglanyşyk we many baglanyşyk esasy şertdir
 - ✓ Sözler özaralarynda ýa “garaşlylyk” häsiýete boýun bolmaly ýa-da “esasylyk” häsiýete mejbur galmaly
 - ✓ Başgaça aýdylanda, sözler özaralarynda ýa “tabynlygy” kabul etmeli ýa-da “baş bolmaklygy” boýun almaly
- ❖ Bu aýdanlarymyzy bir mysal bilen düşündirmäge çalyşalyň. Berlen sözlem Gully diýen ýigidiň häsiýetli aýratynlyklaryny öwreneliň.**

Nusga: **Gully orta boýly, agyr ýüzli, seyrek gepli, gaharjaň ýigitdi** (Agahan Durdyýew)

Ýokardaky sözleme görä Gully diýen ýigidiň aşakdaky häsiýetli aýratynlyklary söz düzümlerini görkezmek mümkindir:

- ✓ orta boýly(ýigit)
- ✓ agyr ýüzli..... (ýigit)
- ✓ seyrek gepli..... (ýigit)
- ✓ gaharjaň(ýigit)

Türkmencede Söz dizimin en küçük birimine “**söz düzümi**” (tamlama), en büyük birimine ise “**tekst**” (metin) denilir.

Söz düzümi olabilmesi için iki şart veya ilişki gerekmektedir:

1.Gramer bakımından ilişki

Bu ilişki kelimeleri yapısına göre ek yönünden biri birine bağlar.

“Kitap” ve “sahypa” kelimelerin bağlantısı ekli olarak gerçekleştiğinde “**kitabynyň sahypasy**” olarak sonucu elde edebiliriz.

Ek bağlantıları “**düşüm goşulmasy**” (hal eki) ve “**ýöňkeme goşulmasy**” (iyelik eki).

- ✓ **Eýelik düşümiň goşulmasy**: **-yň** (kitap+yň = kitab**yň**)
- ✓ **Olluk ýöňkemäniň goşulmasy**:**-sy** (sahypa+sy = sahypa**sy**)

2.Anlam bakımından ilişki

Bu ilişki adından da görüldüğü gibi kelimeleri biri biriyle anlamı yönünden bağlar.

- ✓ **Süýtli sygyr** = hem grammatik hem many baglanyşygy bar
- ✓ **Süýtli gawun** = grammatik baglanyşygy bar, many baglanyşyk ýok
- ✓ **Süýji gawun** = hem grammatik hem many baglanyşygy bar
- ✓ **Süýji mata** = grammatik baglanyşygy bar, many baglanyşyk ýok
- ✓ **Ýaşyl mata** = hem grammatik hem many baglanyşygy bar
- ✓ **Ýaşyl sygyr** = grammatik baglanyşygy bar, many baglanyşyk ýok

- ✓ **Kitabyň sahypasy**= hem grammatik hem many baglanyşygy bar
- ✓ **Sahypanyň kitaby** = grammatigy baglanyşyk bar, many baglanyşyk ýok

Söz düzümi

Sözleriň grammatik we many taýdan özara birikmesinden emele gelen sintaktik birlige **söz düzümi** diýilýär. Söz düzümi iki ýa-da köp sözden bolup bilýärler.

Meselem: **ukyply** talyp, **gyzykly** kitap, **süýji** gawun...

Söz düzümi	Baglanyş ýollary
<i>Biziň obamyz</i> <i>Kitabyň sahypasy</i>	Sanda we ýöňkeme ylalaşýandygy üçin ylalaşma baglanyşygydyr
<i>Akylly talyp</i> <i>Sary gawun</i>	Söz üýtgediji goşulmasyz, kömekçi sözsüz, tertip taýyndan baglanyşýandygy üçin ýanaşma baglanyşygydyr
<i>Bilbil ýaly saýramak</i> <i>Guş bolup uçmak</i>	Garaşly sözüň belli bir şekilde gelmegini esasy sözüň talap edýändigini üçin eýerme baglanyşygydyr

Böylece, Söz Düzümi'ne şu açıklamayı verebiliriz: Söz Düzümi gramer ve anlam açılarından birbiriyle ilişkisi olan en az iki kelimenin birleşmesidir.

Türkmencede tamlanan kelimeye ESASY SÖZ (BAŞ KOMPONENT),
tamlayan kelimeye ise GARAŞLY SÖZ (TABYN KOMPONENT) denilir.